

DE ROTTERDAMSE JEUGD VAN JANWILLEM VAN DE WETERING

door Marjan Beijering

De schrijver Janwillem van de Wetering verwierf in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw bekendheid als schrijver van de politieromans Grijpstra en de Gier en was jarenlang een van de best verkopende auteurs in Nederland. In 1979 verscheen de film *Grijpstra en De Gier*, met in de hoofdrollen Rijk de Gooijer en Rutger Hauer, en in 1980 schreef Van de Wetering het boekenweekgeschenk *De verdachte Verheugt*. Minder bekend is dat hij in 1971 debuteerde met een boek over de anderhalf jaar die hij in 1958-1959 in een zenklooster in Kyoto had doorgebracht.

Van de Wetering werd in 1931 geboren in een welgestelde Rotterdamse familie, groeide op aan de 's Gravendijkwal en woonde vanaf zijn tiende jaar in Hillegersberg. Hij overleed in 2008 in Maine, Verenigde Staten. In zijn werk refereerde hij regelmatig aan zijn geboortestad. Rotterdam was voor hem een stad van harde werkers waar weinig te beleven viel. Maar wie zich verdiept in zijn werk, wordt het al snel duidelijk dat hij zijn Rotterdamse jeugd nooit helemaal heeft kunnen los laten. Vooral het bombardement op Rotterdam en het feit dat zijn joodse vriendjes een voor een werden weggevoerd, zijn terugkerende thema's. Ook zijn jeugd 'op stand' is een motief dat in zijn werk regelmatig aan de orde kwam. In dit artikel wil ik antwoord geven op de vraag wat de jeugdervaringen van Van de Wetering, in het bijzonder die tijdens de oorlog, voor hem hebben betekend.

De schrijver Janwillem van de Wetering

Janwillem van de Wetering – geboren Jan Willem – wordt anno 2015 nog maar weinig gelezen. Zijn boeken zijn niet meer in druk en veelal in bibliotheekdepots beland. Een kleine schare fans is hem sinds de jaren zeventig trouw gebleven en een nieuwe groep mensen leerde hem kennen in een documentaire uit 2004: *To infinity and beyond*.¹ Zij bewonderen Van de Wetering vanwege zijn autonome uitstraling, leefwijze

en creativiteit. Dat hij last had van depressies en moeilijk kon zijn voor zijn omgeving is minder bekend.

Hoewel hij rond 1980 tamelijk beroemd was en een groot lezerspubliek had, was niet alles wat hij schreef goed of succesvol. Van de Wetering werd in eerste instantie ontvangen als een veelbelovende schrijver. Recensenten waren enthousiast over de politieromans *De moord in de Haarlemmer Houwtuinen* (1975) en *Buitelkruid* (1976). Dat succes wekte ook

afb. I. De auteur
Janwillem van de
Wetering.
(foto Milinda Uitgevers)

belangstelling voor zijn zenboeken *De Lege Spiegel* (1971) en *Het Dagende Niets* (1974). Maar niet lang daarna keerden de recensenten zich af van het werk van de schrijver: de formule van Grijpstra en de Gier was volgens hen een knellend keurslijf geworden.² Zelf was hij dubbel over zijn schrijverschap. Hij wilde 'gewone' fictie schrijven en deed daar ook pogingen toe. Tegelijkertijd zei hij dat hij schreef om geld te verdienen – voor Bruna was hij auteur van een van de meest succesvolle detectiveseries, een waardig opvolger van Havank.

Van de Wetering's beroemdheid was misschien vooral gestoeld op het feit dat hij een mediapersoonlijkheid was. De oplages van kranten en tijdschriften groeiden en Van de Wetering zette de media slim in om zijn boe-

ken te verkopen. Hij was zelf een goed verhaal, of maakte een goed verhaal van zichzelf: een aantrekkelijke en succesvolle man met een mysterieuze kant. Zelf was Van De Wetering geen hippie, daarvoor was hij te sterk verbonden met de vooroorlogse jaren, maar het was wel de hippiegeneratie – de babyboomers – die zijn werk lazen en waardeerden.

Het werk van Van de Wetering is in veel talen vertaald. In Engeland, maar vooral in Amerika was hij eerder bekend dan in Nederland. In Frankrijk ontving hij voor zijn boek *Het Werkbezoek* in 1984 de *Grand prix de littérature policière*. Later werd hij bijzonder populair in Duitsland, waar hij 'op handen gedragen werd' en nog steeds bekend is.³ In 1992 verscheen aan de universiteit van Bielefeld

afb. 2. Het pand van A. van Hattem & zn Behangers aan de Oppert 78.
(foto familiebezit)

een proefschrift van Georg Patzer over de zen-aspecten in het werk van Van de Wetering: *Zen und der Kriminalroman*. Vrijwel al zijn politieromans zijn in het Duits vertaald en als *e-book* te koop.

Twee families in vooroorlogs Rotterdam

Jan Willem Van de Wetering was een kind van de jaren dertig. Dat wil zeggen: de jaren dertig zoals die waren voor een welgestelde Rotterdamse familie die een tijdlang in Indië had verbleven. Gegevens daarover kreeg ik

van mevrouw Van de Wetering-van Heijst, een schoonzuster van Jan Willem, die vanaf 1940 – ze was toen twintig – bij de familie Van de Wetering thuis kwam. Haar verhalen geven een bijzonder beeld van het leven van een goeude familie in vooroorlogs Rotterdam.

Het gezin Van de Wetering woonde toen aan de 's-Gravendijkwal 59. Vader Jan Cornelis, geboren in 1883, kwam uit een familie van Rotterdamse graanhandelaren – redelijk bemiddeld, totdat grootvader Van de Wetering zijn fortuin verloor. Jan Cornelis had graag arts willen worden, maar trad toen noodgedwongen in dienst van de Internationale Crediet en Handelsvereniging 'Rotterdam' (Internatio), die graag jongens uit de goeude burgerij aantrok als werknemers: men geloofde dat zij zich door deze 'in maatschappelijke zin stabiele afkomst het best zouden weten te handhaven'.⁴ Van een naam die 'op de glorie van voorvaderen duidde' had men eerder last dan gemak, zo was de gedachte. De gelijkheid binnen het bedrijf was dan ook groot. Iedereen begon onderaan met 'potloodslijpen' op kantoor en andere simpele werkzaamheden. Pas na een opleiding van een jaar of twee, drie op het hoofdkantoor werden zij uitgezonden naar Nederlands- Indië.⁵ Als Jan Cornelis de gewone route binnen het bedrijf heeft gevolgd, is hij

afb. 3. Jan Cornelis van de Wetering en Catharina van Hattem in Blijdorp. (foto familiebezit)

in 1904 in Nederlands Indië gaan werken. De ouders van Jan Willem waren beiden opgegroeid in de oude binnenstad, Jan Cornelis van de Wetering aan de in 1898 gedempte Bierhaven.⁶ Het bedrijf van zijn vader – een graanfactor – was in 1914 aan de Bierstraat 17 gevestigd.⁷ Mevrouw Van de Wetering-van Heijst: ‘Zij waren zeer gefortuineerd, maar omdat hij borg stond voor een neef die naar Indië vertrok en uiteindelijk zijn kapitaal verloor, heeft mijn schoonvader niet kunnen studeren. Na de HBS moest hij meteen aan het werk’.

De moeder van Jan Willem heette Catharina van Hattem en werd Toos genoemd. Ze kwam uit een groot gezin dat aan de Oppert 78 woonde, in een diep huis dat doorliep tot de parallelstraat erachter. Boven op zolder

had grootvader Willem van Hattem een bedrijf in meubelstoffering. Mevrouw Van de Wetering-Heijst: ‘Het was goede middenstand. Hij stoffeerde bijvoorbeeld het huis dat nu Volksuniversiteit is. Als meneer van Hattem werd geroepen, dan deed hij zijn zwarte pak aan en ging hij er met een rijtuig naar toe om te kijken wat er schoongemaakt en opgeknapt moest worden. Mijn schoonmoeder kon daar vol trots over vertellen’. In het huis van mevrouw Van de Wetering-van Heijst staat een porseleinkast die nog afkomstig is uit het huis aan de Oppert; ingericht en wel. Jan Willems vader kocht de kast uit de erfenis van de familie van Hattem. Alles wat er in staat, was door zijn schoonvader verzameld. De kast was van grote betekenis voor Catharina.⁸ Volgens mevrouw Van de

Wetering-van Heijst leerden Jan Cornelis en Catharina elkaar kennen via een atletiekclub. Jan Cornelis was daar lid van, net zoals de broers van Catharina. Jan Cornelis ging graag met de jongens Van Hattem mee naar huis en hij leerde Catharina kennen toen zij veertien was en hijzelf 21. Zes jaar later keerde hij terug uit Indië om een bruid te vinden. Catharina was inmiddels apothekersassistente geworden in de apotheek waar ook de zuster van Jan Cornelis werkte. Mevrouw Van de Wetering-van Heijst: 'Ik denk dat Jan Cornelis echt terugkwam om met Toos te trouwen, hij was zeer van haar gecharmeerd'. Ze zagen elkaar veel in de negen maanden die volgden, tot Jan Cornelis op 23 september 1911 in Rotterdam inscheept op de *ss Sindoro*.⁹

Naar Nederlands Indië

Op 14 maart 1912 trouwde Catharina met hem, met de handschoen. Mevrouw Van de Wetering-van Heijst: 'Mijn schoonmoeder staat op de foto in een trouwjapon, met naast haar een kennis van mijn schoonvader. Herman zei dan altijd: "Jaja, dat is de man met wie mijn moeder getrouwd is maar het is niet mijn vader". Niet veel later is ze in d'r dooie eentje naar Indië getrokken'. In 1913 opende de International Crediet en Handelsvereniging een agentschap in Indramajoe en Jan Cornelis werd er beheerder.¹⁰ In hetzelfde jaar werd Lien geboren, twee jaar later gevolgd door de tweeling Anna en Herman. Tussen 1917 en 1919 verbleef (een deel van) het gezin in Rotterdam, maar dochter Toos werd in 1922 geboren in Indramajoe. Jan Cornelis was daar inmiddels benoemd als lid van de landraad Bengkalis.¹¹

In 1925 keerden zij definitief terug naar Rotterdam.¹² Het gezin woonde toen vermoedelijk een tijdje bij de familie Van Hattem in Rijswijk en verhuisde in 1927 naar de 's Gravendijkwal 59. Vier jaar later werd Jan Willem Lincoln van de Wetering geboren, op 12 februari 1931. Dat was precies 122 jaar na de Amerikaanse president Abraham Lincoln – vader was kort voor de geboorte van Jan Willem voor de zaak in Amerika geweest.¹³ Jan Willem was een nakomertje. Zijn moeder was de veertig net gepasseerd en zijn vader liep tegen de vijftig, zijn oudste zus was achttien, de tweelingbroer en -zus waren zestien en zijn jongste zusje was negen.

Zelf schreef hij met veel gevoel voor drama over zijn geboorte die rond het middaguur plaatsvond in het Diaconessenhuis in Rotterdam op de hoek van de Westersingel en de Westzeedijk.

Het was een barre tijd, op straat werd ook gehuild, zeker op die ongelukkige dag: er was een opstand uitgebroken. Werkloze arbeiders en hun wegterende gezinnen drongen, moe van het klemzitten, op uit sloppen en stegen en politieagenten te paard hakten op de morders in met de blanke sabel. Men bloedde daarbuiten, zoals mijn moeder binnen bloedde.

In 1931 werden er diverse werklozenprotesten en huurstakingen uitgevochten, daarbij vielen er zelfs doden. Of 12 februari een inderdaad een 'ongelukkige dag' was, is niet goed te achterhalen. Van de Wetering vond blijkbaar dat zijn geboorte de crisisjaren illustreerde en voelde zich ongewenst. Zijn vader was niet erg trots op zijn vijfde kind;

afb. 4. Catharina van Hattem trouwde in 1912 met de handschoen met Jan Cornelis van de Wetering.
(foto familiebezit)

hij zou zich geschaamd hebben omdat hij en zijn vrouw al op leeftijd waren. Bovendien had het bedrijf waar zijn vader werkte moeite

de zaak draaiende te houden. Vader zou de felicitaties van het personeel hebben weggevuurd met de opmerking: 'Ja ja, het is al

afb. 5. Jan Willem en zijn vader bij het buitenhuis in Den Dolder:
(foto familiebezit)

goed'.¹⁴ Niettemin groeide Jan Willem op als benjamin in een geode familie.

Een welgesteld gezin

Het gezin Van de Wetering woonde in die jaren in een groot pand aan de 's-Gravendijkwal, zoals beschreven in het verhaal *De herenfabrikant*: 'Toen ik klein was woonde ik aan een lange laan, met vier stoepen en veel bomen. De huizen waren hoog en beschikten

over ruime souterrains. In deze kelderruimtes waren dikwijls werkplaatsen gevestigd, en als ik buiten mocht spelen ging ik daar wel eens kijken'.¹⁵ De 's Gravendijkwal is niet meer die statige laan van toen, omdat daar aan het einde van de jaren dertig de tunneltraverse werd aangelegd waardoor de straat een van de grote verkeersaders door de stad werd. Maar het ouderlijk huis van Jan Willem van de Wetering staat er nog, al heeft het geen voordeur doordat het is samengevoegd met het pand ernaast. Het telt inderdaad drie verdiepingen, een torentje en een achtertuin, en is een huis 'op stand'.¹⁶ Mevrouw Van de Wetering-van Heijst:

Ze lieten zich niet voorstaan op hun geld, maar leefden royaal. Ik kom zelf uit een middenstandsgezin en was wel onder de indruk van dat grote huis, met twee meisjes voor dag en nacht. Maar mijn schoonvader zei altijd: 'kijk liever naar wat andere mensen bereikt hebben, de havenbaronnen bijvoorbeeld'. En mijn schoonmoeder kocht nooit dure kleding, alles kwam van C&A. Ze ging naar chique diners in avondjapon van C&A. Ze was vrij groot voor die tijd en een beetje fors ook wel. Iedereen die het zich kon veroorloven was te dik, het was een teken van welvaart.¹⁷

Vermoedelijk ging Jan Willem al vanaf zijn vierde jaar naar de kleuterklas van de Rotterdamse Schoolvereniging aan de Schiedamse-

afb. 6. De kinderen uit het gezin Van de Wetering in 1936.

(foto familiebezit)

singel, de school voor kinderen uit de betere kringen. De kleuterklas was gestart in 1930, met een grote hoeveelheid leermiddelen van in hoofdzaak Montessori en Fröbel: knusse meubeltjes, een gootsteentje, waskommetjes en allerhande spulletjes om huishoudentje mee te spelen, 'zoo fleurig en prettig, dat het een zegen moet zijn voor de kleuters om hier naar hartenlust te spelen met wat ze willen', schreef een *NRC*-correspondent.¹⁸ Die sfeer paste bij de sfeer thuis. In de zomer van 1942 ging Jan Willem naar de HBS. Beide scholen spelen een rol in de oorlogsherinneringen van Van de Wetering.

Het gezin stond aanvankelijk ingeschreven als Nederlands Hervormd, maar kerkte na de oorlog bij de remonstranten in het Museum-park, vertelt een familielid. De ouders van Jan Willem waren echter ook zeer geïnteresseerd in spirituele stromingen.¹⁹ Ze hadden volgens Jan Willem belangstelling voor de theosofie,

maar zijn schoonzus noemde hen 'hartgrondige spiritisten'.²⁰ Dat zij in Nederlands-Indië hadden gewoond, zal bij die interesse zeker een rol hebben gespeeld. Op interieurfoto's van de het ouderlijk huis is die Indische invloed herkenbaar door de centrale plek van het enorme wierookvat en de verschillende oosterse beelden. Van de Wetering schreef daar later over:

Ik keek graag naar Boeddhabeelden. We hadden er een thuis. Dat beeld deed niets, het zat en het glimlachte. Het scheen zich nergens druk over te maken maar toch, op een voor mij volstrekt onbegrijpelijke manier, was het erg bezig. Bezig met niets te doen, niet maar niets, maar met het volmaakte niets, het niets dat zelfs geen naam meer heeft, datgene, onuitspreekbaar en ongrijpbaar, dat de dronken natuurkundeleraar met deuren liet slaan en Slauerhoff door havenbuurten deed dwalen.²¹

De zoekende levenshouding had Jan Willem niet van een vreemde. In 1969 vertelde hij in een interview in *Gandalf*:

Mijn vader had dat al. Dat ie niet precies wist waar ie het zoeken moest. Dat ie zoeken moest dat wist ie wel. Toen heeft ie iedere zondagochtend een andere kerk bezocht. Een katholieke, een hervormde, een gereformeerde, spiritisten, kortom alles wat er op dit gebied maar te vinden was. En ik moest altijd mee.

We begonnen ermee toen ik een jaar of tien was en dat ging zo door tot mijn zeventiende. Prettig was het niet want ik wilde helemaal niet mee. [...] Het is onlogisch en beperkt, al die doctrines. Die zalvende dominees. Hij wilde steeds opstaan en vragen over welke God ze het hadden. [...] En toch begreep ik dat er iets van waar moest zijn. En wat dat was, dat wilde ik graag weten. Er moest toch een bepaalde rechtvaardigheid zijn op aarde.²²

In 1955 verscheen er postuum een pocket van vader Jan Cornelis met als titel *De bijbel en de denkende mens*. Daarin schreef hij over de invloed van de oorlog, en de drang tot bezinning, zowel bij ouderen als bij jongeren: 'De fatale gevolgen van onwetendheid, wantrouwen en onpersoonlijkheid werden in en na de oorlog zeer sterk ondervonden en daardoor beter begrepen; betere en zuivere kennis en openhartige eerlijkheid werden als een even grote noodzakelijkheid gevoeld als een krachtige persoonlijkheidsvorming'.²³ Het ligt voor de hand dat hij daarbij dacht aan zijn jongste zoon, die als adolescent moeite had om zijn leven op orde te krijgen.

De eerste oorlogsjaren

Op 14 mei 1940 werd de binnenstad van Rotterdam gebombardeerd. Het gezin Van de Wetering woonde toen nog aan de 's-Gravendijkwal. Die straat werd niet direct bedreigd door de bommen en de brand, maar de afstand tot het centrum was relatief klein en de paniek moet groot geweest zijn. Men wist niet wat er zou gebeuren en grote massa's mensen vluchtten vanuit het centrum naar het westen. Het bombardement maakte een onuitwisbare indruk op de toen negenjarige Jan Willem: 'Mijn eerste concrete herinnering is dat die luchtsoldaten in junckers met uitschuifbare ribbeltjesdeuren met de hand brandbommen naar beneden gooiden, van zo dichtbij dat ik de roze kleur van hun gezichten kon onderscheiden. Dat die onbekenden mij kennelijk wilden verwijderen, heeft diepe indruk op mij gemaakt'.²⁴

Gaandeweg veranderde er veel in de stad, ook voor een jong kind zoals Jan Willem. Er kwamen nieuwe bepalingen voor het onderwijs.²⁵ Zo moest de Rotterdamse Schoolvereniging in oktober van 1940 alle docenten een Ariërverklaring laten tekenen. De lerares voor gymnastiek, mevrouw L. Sanders werd per 1 december 1940 ontslagen. In het voorjaar van 1943 werd vernomen dat zij in een concentratiekamp in Polen was overleden. De joodse leerlingen bleven gaandeweg uit eigen beweging weg.²⁶

In een uitgebreid interview met *Telegraaf* recensent Ivan Sitniakowsky vertelde Van de Wetering over zijn 'dure en deftige' familie: 'De Joodse kinderen kwamen veelal uit nog duurdere en deftiger families. We werden met automobielen door geüniformeerde chauff-

afb. 7. Het pand van Internatio aan de Wijnhaven, voor en na het bombardement van mei 1940.
(foto familiebezit)

feurs voorgereden'. Al zijn joodse klasgenoten, op een NSB-ertje na, werden van sterren voorzien en later weggehaald: 'Dat wil zeggen: ze kwamen niet meer. Wat mij dwars zat

was waarom ze mij vergeten waren. Ik was toch net zo'n verschrikking als die anderen? Dat zit me nog steeds dwars'.²⁷ Overigens kwamen de meeste kinderen met

de tram of de trein naar school, maar er waren er ook die met een auto kwamen omdat dit voor zeven personen goedkoper was. In 1935 werden speciale taxi's ingezet die de kinderen van en naar verschillende Rotterdamse wijken brachten. Het is heel goed mogelijk dat Van de Wetering met de auto naar school werd gebracht, maar dan was hij wel een uitzondering.

Bijna dertig jaar na dit interview vertelde Van de Wetering opnieuw over zijn herinneringen aan de eerste oorlogsjaren. Dat hij opgroeide in een leuk gezin, allemaal aardige mensen, goed te eten, lieve dienstmeisjes, grote auto, mooie school, alleraardigste mensen op school. En dat juist daardoor de schok van het bombardement en de jodenvervolging zo groot was geweest: 'Al mijn joodse vriendjes werden in beestenwagens geschopt op Centraal, op station DP in Rotterdam, Delftse Poort. En dat zag ik'.²⁸

In de loop der jaren zijn er in dit verhaal elementen geslopen waar Van de Wetering pas veel later achter is gekomen maar die hij zich levendig kon voorstellen. Dat hij deze scene als kind daadwerkelijk heeft gezien is onwaarschijnlijk – de transporten vertrokken 's avonds en 's nachts van Loods 24 en gingen via station DP naar Westerbork. Bovendien kregen joodse kinderen na de zomer van 1941 geen les meer op gewone scholen. Later, in een citaat uit een brief aan zijn broer Herman zette Van de Wetering de details waarover hij niet uit eigen ervaring kon vertellen, tussen haakjes. En dan nog is het de vraag of zijn verhaal klopte: een goed verhaal won het bij hem nog wel eens van de waarheid.

Mijn grootste trauma van de oorlog is dat al die rotjochies uit mijn klas werden vergast maar ik niet, en ik was net zo'n rotjochie. Ik weet hun namen nog. Japie Sanders, Paul Starke, Evert Fles of Vles. Verwende baasjes die met de auto naar school werden gebracht. Ik zie ze zo voor me staan. Japie droeg een petje. Paul liep krom (hij was 9 jaar toen hij in de klas kwam en 11 toen hij werd afgevoerd om tussen de prikkeldraden naar de gaskamer te lopen) en snoof heel zwaar. Evert was arrogant, dat had hij van zijn pa die in dameskousen deed. Ik mocht er eens thuis spelen maar gedroeg me niet goed en werd niet meer gevraagd. Wat ik verkeerd deed is me ontschoten.²⁹

Evert Vles kan zich Jan Willem van de Wetering niet herinneren maar denkt dat het verhaal wel over hem gaat: zijn vader was voor 1939 werkzaam als deskundige op het gebied van kunstzijde. Hij verliet de school in 1941 en kreeg daarna een jaar lang les van zijn ouders die de joodse lagere school veel te gevaarlijk vonden. Jacob Sanders werd geboren in Schiedam, op 16 november 1931. Zijn vader was koopman en Japie woonde met hem, zijn moeder, twee zussen en een broer in de Willem van Zuylenstraat in Delfshaven. Jacob was het jongste kind. Hij werd vermoord in Auschwitz op 5 augustus 1942.³⁰

De villa aan de Plasoord

In 1941 verhuisde het gezin Van de Wetering naar Hillegersberg. Vader had daar een grote villa laten bouwen aan de Bergse Voorplas, op het puntje van een kleine landtong die

afb. 8. De villa aan de
Plasoord 29.
(foto familiebezit)

Plasoord heette, met uitzicht op een eilandje en in de verte de molen aan de rivier de Rotte. Mevrouw Van de Wetering-van Heijst: 'Mijn schoonvader kocht de grond in 1939 en mocht daar bouwen omdat hij al voor de oorlog een vergunning had aangevraagd'. Een ander familielid bevestigde dat Jan Cornelis de grond net voor het bombardement had gekocht.³¹ Het woonhuis aan de Plasoord werd tijdens de oorlog gebouwd, met materiaal uit de gebombardeerde binnenstad. Het kantoor van

Internatio was met de grond gelijk gemaakt. Jan Cornelis gebruikte restanten van dit pand, dat nog bewoond werd door een beheerder, voor de bouw van het huis aan de Plasoord. Mevrouw Van de Wetering-van Heijst: 'Hij heeft het bad uit de badkamer meegenomen. En grote marmeren tegels voor op de vloer, de voordeur en ik geloof ook een heel groot raam. Dat is allemaal in dat huis verwerkt. Het was het laatste huis dat daar gebouwd is, en een enorm groot huis'. In een fotoboekje in haar bezit is het interieur van de woning te

zien. Jan Willems moeder maakte het boekje voor Herman, in 1952. Op de foto's is goed zichtbaar hoe de vertrekken in huis waren ingericht: vooroorlogs, met donkere meubelen, kleedjes, planten. 'Veel is Chinees, in Indië gekocht. De klok kwam uit de veiling van Jamin, van die goedkope chocola en koekjes', aldus mevrouw Van de Wetering-van Heijst.³²

De bovenverdieping van het huis Plasoord zou volgens Janwillem tijdens de oorlog geconfisqueerd zijn door de Duitsers, maar een toenmalige buurman kan zich daarvan niets herinneren.³³

Ik verzamel voor het gemak alle Duitse officieren die in onze riante villa de bovenverdieping in beslag namen. In zijn algemeenheid mag ik zeggen dat ze zich correct gedroegen, hoewel mijn vader hen als vijand bleef zien en hun cadeaus en andere blijken van beleefdheid steevast weigerde, en voor zover ze niet naar het oostfront verdwenen, zich door communistische idealen lieten verblijden of zelfmoord pleegden.³⁴

Een moeilijke jongen

Het is de vraag welke invloed deze gebeurtenissen op de persoonlijke ontwikkeling van Van de Wetering hadden. Hij was geen gemakkelijk kind, vertelt mevrouw Van de Wetering-van Heijst. Tijdens de oorlog kwam hij in conflict met zijn ouders, die hem over het algemeen toch een hand boven het hoofd hielden.

Hij had een stel vriendjes die kans zagen om zeep bij elkaar te scharrelen. Dat verkochten ze, ik ben daar vreselijk boos over

geweest. Mijn schoonzus Annie kocht een stukje zeep zonder zich af te vragen hoe die jongens daar aan waren gekomen. Maar mijn schoonmoeder merkte dat haar voorraad zeep steeds minder werd. Het ergste was dat de schuld op het conto van de dienstbode werd geschreven, een ontzettend lief en aardig meisje. Daarover is een heel gedoe geweest, totdat bleek dat Jan Willem de dader was. [...]

Je moet een kind bepaalde regels opleggen om 'm te vormen. Ik heb u misschien verteld dat hij soms tierend van tafel wegliep en dan vrolijk terugkwam en dat geen van zijn ouders zei: luister Jan Willem, je vond het niet zo leuk aan tafel, ga jij maar in de keuken zitten eten. Dat had ik gezegd. Maar zij accepteerden het. Zo was het nu eenmaal. Of ook andere dingen. Hij deed alleen maar waar hij zelf zin in had. [...] En die fantasieën, hij loog alles aan elkaar. De een vertelde hij dit, de ander dat.³⁵

In september 1942 begon Jan Willem op de HBS aan de Bergsingel. Daar was hij in de eerste jaren lastig, getuige een speciaal daarvoor bestemd register dat bewaard is gebleven: huiswerk niet in orde bij wiskunde, praten en druk tijdens handel, niet gekomen op een bepaald tijdstip. Het jaar daarna meer aanmerkingen: praten, voorzeggen, onwaarheid spreken, hinderlijk gedrag, wanordelijk, onoplettend en uiteindelijk: smijt met zijn boek.³⁶

De Amerikaan Jim Michaud leerde Van de Wetering pas in de jaren negentig in Maine kennen. Michaud werd zijn persoonlijke assistent, en vriend en bleef dat tot het einde. Ze reisden samen naar Rotterdam, waar Van

afb. 9. Interieur van de villa Plasoord met de porceleinkast uit het ouderlijk huis van Catharina van Hattem.
(foto familiebezit)

de Wetering liet zien tot waar het bombardement reikte – niet ver van het huis aan de 's Gravendijkwal. Hij herinnert zich dat Van de Wetering geëmotioneerd vertelde over zijn ervaring van de oorlog.

If he talked about his war-experiences, it was like a crack in a record. I think it was such trauma in his younger years, I think it left him with fears. [...]

At times he had to be fed with his sister's breast milk. The food was just not there. [...]

Because he was the youngest, he was sent

out to collect wood. He would never discard any piece of wood. Whatever piece of wood he found would always be added to the wood pile. A direct link to his war experience gathering wood.³⁷

Ook op die verhalen valt wel iets af te dingen, zeggen directe familieleden. Zelf schreef Jan Willem in een brief over de geboorte van zijn neef Frans Peter in 1945, zoon van zijn jongste zuster en het oudste kleinkind van Jan Cornelis en Catharina:

Ik stond erbij toen hij geboren werd en moest hem vasthouden omdat hij van de

tafel dreigde te glibberen. Hij was lang en blauw, herinner ik me, en het was in het laatste jaar van de oorlog. Omdat hij zijn melk niet op kon nam ik die mee naar de Plasoord en moeder maakte er pudding en pap van. Dat waren nog eens tijden.³⁸

Mevrouw Van de Wetering-van Heijst bevestigt dit verhaal, hoewel de moedermelk in haar versie gebruikt werd in de koffie.

Overigens tot afgrijzen van Jan Willem's vader, zegt neef Frans Peter in 2015, en dat de melk ook in pudding en andere zaken gebruikt werd is onwaarschijnlijk. Het lijkt hem ook onwaarschijnlijk dat Jan Willem bij zijn geboorte was: de bevalling werd geleid door een gynaecoloog.

Beide familieleden vertellen dat er in de kelder van Plasoord een grote voorraad voedsel lag. Maar de bewoners aten daar nauwelijks van, omdat ze bang waren dat het allemaal nog erger zou worden. Het gevolg was dat de vader van Jan Willem na de oorlog ondervoed was. Dat Jan Willem hout zocht in de oorlog klopt waarschijnlijk wel. Frans Peter herinnert zich dat hij ver na de oorlog hetzelfde deed, samen met zijn grootvader, roeiend op de Bergse Voorplas.

Hout juttingen in de gietijzeren roeiboot met grootvader aan het roer. Roeien naar de lijzijde ging mij goed af, met de wind mee. Wanneer er voldoende hout was gejut dan weer terug. Ik herinner mij die lach op het gezicht van grootvader die het roer stevig in handen had terwijl ik tegen de wind moest roeien en al moeite had om de roeipanen boven water tegen de wind in te bewegen. Ik zal toen zes of zeven jaar geweest zijn.³⁹

Na de oorlog

In *Op zoek naar het ongerijmde* schreef Jan Willem dat hij in 1946 Amsterdam en tegelijkertijd de werken van de scheepsarts, reiziger en schrijver J.J. Slauerhoff ontdekte. Mevrouw Van de Wetering-van Heijst bevestigt zijn fascinatie voor deze schrijver: 'Slauerhoff, daar las hij alles van. Jan Willem had al zijn boeken, een foto op zijn kamer[...] mijn schoonmoeder was er zo boos om! Ze zeggen dat ze het portret van Slauerhoff zo in de plas gegooid heeft. Ze vond hem [Slauerhoff, MB] een hoerenloper, een vrouwenjager'.⁴⁰ Slauerhoff lezen zal Jan Willem's sluimerende gevoel voor de charme van reizen hebben aangewakkerd. Toen hij later in Amsterdam woonde sprak hij over het zwerven over de Parkkade met Madelon Hooykaas, een beeldend kunstenaar en filmmaker die net het boek *Zazen* had gepubliceerd en die eveneens was opgegroeid in Rotterdam. Ook zij heeft in haar jeugd langs de havens gezworven en is daarna gaan reizen.⁴¹

In Rotterdam kon Jan Willem zijn draai niet meer vinden. Hij maakte zijn schoolopleiding af op het lyceum in Zeist en kwam in huis bij de familie Minderaa. Mevrouw Van de Wetering-van Heijst: 'Minderaa en zijn vrouw hadden zelf geen kinderen en namen altijd kinderen in huis. Daar heeft ie het enorm naar zijn zin gehad'.

Professor Piet Minderaa was Neerlandicus en naar eigen zeggen las Van de Wetering een groot deel van diens collectie vaderlandse literatuur. Hij vatte daar het plan op zelf schrijver te worden. In de zomer van 1948 behaalde hij zijn eindexamen en begon toen toch aan een studie in Delft, waarschijnlijk

afb. 10. Elly van de Wetering-van Heijst en de porceleinkast.
(foto familiebezit)

onder druk van zijn vader. Vervolgens liep hij weg en was een tijd spoorloos, tot hij werd teruggevonden bij een boer in Noord-Holland. Zijn broer, schoonzus en zussen drongen er bij hem op aan om naar Nijnerode te gaan. In 1952 kreeg hij via zijn vader werk in Zuid-Afrika. Pas na diens dood kwam Jan Willem terug in Europa om te beginnen met een studie journalistiek in Londen. In 1958 vertrok hij naar een zenklooster in Kyoto, Japan. Zijn verblijf daar was mogelijk dankzij de erfenis van zijn vader. Wat vond de familie van zijn vertrekt naar een zenklooster? Mevrouw Van de Wetering-van Heijst: 'Tja, dat was Jan Willem; niet met zijn beide benen op de grond. Maar zo was ie. Hij deed waar hij plotseling zin in had. Dan liet ie alles om zich heen vallen en dan deed ie het. En het merkwaardige was dat hij

in dat klooster een ontzettend regime leerde, dat ie dat dus wel aankon'.⁴²

Rotterdam werd Rothworth

De oorlog bleef Van de Wetering bezighouden, hij schreef er steeds weer over en steeds met dezelfde anekdotes. Wellicht dat andere herinneringen te pijnlijk waren. In een brief aan zijn schoonzuster schreef hij: 'De oorlog veegde veel herinnering waarschijnlijk weg.'⁴³ Toch heeft hij zijn Rotterdamse jeugd tamelijk uitgebreid in zijn boeken beschreven. Zijn kinderboeken over het koppige stekelvarken Hugh Pine spelen zich af in Rothworth, weliswaar een gat, maar wel de plaats waar de andere stekelvarkens op een bepaald moment achter een hek terecht komen, Hugh Pine zichzelf isoleert op een eiland en de grote stad ontdekt.⁴⁴

In zijn debuut uit 1971, *De Lege Spiegel*, schrijft Van de Wetering: 'Ik dacht dat ik de boeddhistische theorie wel kon begrijpen. Het leven is lijden. Natuurlijk. Er bestaat zilver lijden, de lichamelijke ellende die ik me uit de oorlogsjaren herinnerde. Er bestaat verveling, die had ik op school meegemaakt'.⁴⁵ Dat beeld van zijn jeugd, en dan vooral de periode dat hij zich steeds meer afvraagt wat hem te doen staat in een wereld die zo onbegrijpelijk voor hem is, vat hij als volgt samen in *Op zoek naar het Ongerijmde*: '1936-1947, lagere school onmerkbaar overgaand in HBS, een brij van stollend cement, een bord koude havermout waarover een vlieg langzaam rondscharrelt.'

In de documentaire *To infinity and beyond* vertelt Van de Wetering dat hij als kind al overwoog uit het leven te stappen: En dan ga ik naar God toe en die schop ik voor z'n reet. Dat leek me een vrij simpele constructie. Om in ieder geval protest aan te tekenen.' Hij gooide om die reden stenen naar een Christusbeeld. Een agent pakte hem bij zijn oor en vroeg waarom hij dat deed.

Toen zei ik: 'Die man deugt niet ... '.

Daaronder staat 'Laat de kinderen tot mij komen'. Nou, ik heb die Joodse kinderen d'r langs zien lopen op weg naar, uh, Delftse Poort Station, die gaan daar in beestenwagens, in eentje daar gooiden ze de deur dicht en hij brak z'n hand en niemand die zich daar iets van aantrok. Dus dat Christusbeeld staat er voor de flauwekul. Het is niet waar, van die kinderen tot mij komen.

De agent liet hem lopen. Dat is interessant, zei Van de Wetering in de film, dat iemand

die voor het gezag van het land staat, hem liet gaan terwijl hij het symbool van het christendom beledigde. Het gevoel dat hij vanaf dat moment ontwikkelde, liet hem nooit meer los. Ook hierbij is het natuurlijk de vraag hoe authentiek deze herinnering is. De joden-transporten begonnen in 1942 en het is onwaarschijnlijk dat deze gebeurtenis pas plaatsvond toen Jan Willem leerling was op de HBS aan de Bergsingel. Maar het voorval zegt wel iets over zijn latere fascinatie met gezag: het optreden van Grijpstra, de Gier en vooral de inspecteur in zijn politieromans, en ook uit een verhaal zoals 'Oom Agent in de USA' in *De Doosjesvuller*. Nog bepalender voor zijn schrijverschap is het feit dat de oorlog grote levensvragen bij hem heeft opgeroepen: het gevoel dat er iets fundamenteel niet in orde is. Naarmate Van de Wetering ouder werd, trad dat steeds meer naar de voorgrond. In de bundel *Zuivere Leegte* maakt Van de Wetering de balans op van zijn leven als zenleerling:

De oorlogsjaren en school brachten me een grijs, walmend, waardesysteem bij dat me liet spijbelen, te laat komen en zesjes halen. Een uitzondering op de rij leraren die het leslokaal in en uit slaapwandelden was de leraar Frans, een held tijdens de bezetting, winnaar van een medaille. Ik noemde hem de *Grote Onverschillige*. [...] Op een regenachtige middag was hij er niet. Zijn afscheid was in stevige vierkante letters op het bord geschreven. *Nous sommes condamnés à la liberté*. Ik ben bang dat Sartre gelijk heeft. Wij zijn, inderdaad, tot de vrijheid veroordeeld. Mij is dat teveel.⁴⁶

afb. 11. Neushoorn bij het huis van Janwillem van de Wetering in Ellsworth. Als kind had hij ook een neushoorn van hout, een fantasievriendje.

(foto -familiebezit)

Op de begrafenis van deze leraar besloot hij dat zelfmoord voor hemzelf geen optie was. De zon brak door de wolken, vogels floten, een vrouw glimlachte: 'Het wonder van de bloeiende esdoorns bleef me bij.'

In dezelfde bundel zette hij zijn gedachten over goed en kwaad – waarvoor de kiem lag bij de oorlogservaringen in zijn jeugd – nog eens op een rij. De zenmeester – de aanspreektitel is *Roshi* – bij wie hij in Japan studeerde zou soldaat zijn geweest van het Japanse keizerlijke leger in Mantsjoerije, waar tussen 1937 en 1945 een gruwelijke oorlog plaatsvond.

Welnu, en wat dan nog? Ik bewonderde, en gebruikte, *Roshi* liever in zijn huidige positie van zenmeester dan dat ik me zorgen maakte over wat hij vijftien jaar eerder mogelijkwijs misdaan had. Ik geloofde liever dat *Roshi's* oorlogsverleden een kwestie van onontwijkbaar karma was. *Roshi's* geboorte als Japanner, omstreeks 1900, zou hem een aanstelling als soldaat bezorgen. Hij kon daar nooit omheen. En als soldaat zou hem misschien bevolen worden om een fabriek van mosterdgas te bewaken. Of een loods met sake, rijstwijn, in mandflessen. Ik zou het hem niet vragen. [...]

Je kunt alles ook anders bekijken. Twee van mijn medescholierijtjes in Rotterdam waren

eeneiige tweelingen, blond met blauwe kijkers. Hans en Heinz waren vijftien toen de bezetting begon, ik was negen jaar oud. Tijdens een dagje uit viel ik in een sloot en de tweeling sprong me na om me van de modderdood te redden. Nadat de Duitsers de macht overnamen waren Heinz en Hans geen Hollanders meer, maar Duitsers. [...] De Hitlerjugend riep Heinz en Hans op en de tweeling verscheen op school op een DKW motorfiets met zijspan. Ze hadden bruine uniformen aan, droegen armbanden met swastika's erop, kruisriemen in leren foedraals. Welke vijftienjarige jongen zal weigeren op een motorfiets te rijden?⁴⁷

Ook hier klopt er iets niet met de leeftijd van Jan Willem: zelf zat hij op zijn negende nog op de Rotterdamse Schoolvereniging aan de Schiedamsesingel. Het zou wel kunnen dat de tweeling op de Duitse School aan de Westerstraat zat, naast Het Park.

In deel twee van de documentaireserie *Geschiedenis van het Boeddhisme* (2007-2008) zeggen leeftijdgenoten van Van de Wetering dat de oorlog van grote invloed was op hun generatie. Carl Little, een kunstcriti-

cus die Van de Wetering in Maine goed leerde kennen, refereerde in een lezing aan een interview met Van de Wetering in een lokale krant: 'Van de Wetering's experiences as a child in Rotterdam shaped his sensibility. As he told poet Beth Thomas in an interview for *Maine Times* in December 1994, "To get into spiritual anything you must get to the dark. You need a big shock. For me the dark shock was World War II".⁴⁸ Het is aannemelijk dat de generatie van Van de Wetering zocht naar oplossingen: voor sommigen was die politiek, voor een andere groep spiritueel. Jacques den Boer zegt in de film: 'God had Auschwitz niet voorkomen, zoiets moet er wel gespeeld hebben'. Vader Jan Cornelis van de Wetering schreef erover in *De Bijbel en de denkende mens*. En in de Verenigde Staten wees de Beat-generatie jongeren de weg naar de vrijheid. Van de Wetering schreef over Jack Kerouac in het verhaal *De grote opschudder*: 'De jeugd was rijp voor de verlossende woorden, "Geef het op, jongens, doe niet meer mee. Je bent altijd vrij geweest, je bent nu vrij, en je zult vrij blijven".⁴⁹

De schrijver Herman Romer is precies tien dagen ouder dan Van de Wetering nu geweest zou zijn, maar ze hebben elkaar nooit ontmoet. Romer woonde als kind in de binnenstad van Rotterdam, en groeide op in een volstrekt andere situatie dan Van de Wetering. Thuis was er weinig geld, maar hij werd eveneens beschermd opgevoed. 'Ze waren berooid, maar ze deden alles voor me.' Vader was radicaal, naam deel aan politieke demonstraties in de jaren dertig. Later werd hij milder en actief voor SDAP. Romer kreeg als kind van huis uit een sterk recht-

vaardigheidsgevoel mee. Dat kwam ook door de jeugdboeken die hij las, zoals *Kruimeltje* door C. van Abcoude (1923) dat ook zijn interesse voor Amerika opwekte. De vader van Kruimeltje trok naar Amerika, dat was het beloofde land. Er was een enorme legendevorming rondom Amerika. Op zondagmiddag mocht hij naar de Asta bioscoop, waar hij Laurel en Hardy en Amerikaanse westerns zag.

De oorlogsjaren hebben bij Herman Romer geleid tot het inzicht dat het menselijk vermogen om je in een ander te verplaatsen niet erg groot is: 'Als je hoort wat er nu in verschillende delen van de wereld speelt, denk je: de mensheid had beter niet uitgevonden kunnen worden.' Met het boeddhisme heeft Romer niets. Wel met jazz, net zoals veel van zijn generatiegenoten: 'We hadden die Duitse zwijmelmuziek meegemaakt. De swing en jazz van na de oorlog was een verademing. We luisterden, dansten op 78-toerenplaten. Amerikaanse swingorkesten.' Jazz stond voor vrijheid. Er kon geïmproviseerd worden, regeltjes deden er niet meer toe. Romer: 'Je probeerde voor jezelf een nieuwe ruimte te creëren. Ruimte voor je geest. In de oorlog waren er natuurlijk enorm veel beperkingen en beknellingen geweest.'⁵⁰

Zo bezien past Janwillem van de Wetering, die altijd als buitenstaander gezien werd, eigenlijk heel goed in zijn generatie.

Wat is er van de Rotterdamse jeugd overgebleven?

Het huis in Maine, waar Janwillem van de Wetering sinds 1975 tot zijn dood in 2008 woonde, bevat sporen van de sfeer die er

thuis in Rotterdam geweest moet zijn. Van de Wetering woonde er aan het water. Het huis in Ellsworth was omgeven door bos en heeft een eenvoudige maar doordachte luxe. Van de Wetering verzamelde, ordende, maakte schilderijtjes, kleine altaren. Hij creëerde op deze plek zijn eigen wereld, hij bracht er alles samen waarvan hij hield. Veel lijkt terug te voeren op zijn jeugd. Zoals de neushoorn met grote roze ballen: een fantasievriendje uit zijn jeugd. Zijn vader vond het onzin en verbrandde het ding. Maar hier kreeg de neushoorn weer een plaats.

In de studio, de plaats waar hij werkte, stond een jukebox die alleen jazz speelde. Vooral Miles Davis, van wie er ook een grote foto hing in een schuurtje even verderop. In de garage stond een reproductie van Jeroen Bosch' *Tuin der Lusten* achteloos tegen een muur, het schilderij waardoor hij als puber dacht dat de wereld heel anders was dan hem tot dan toe door zijn ouders was verteld. Dwars door het bosgebied om het huis heen liep een pad naar de rivier. Op de heuvel stond een meditatiehuisje met wanden van gaas en even verderop een verroeste stoel met uitzicht op de rivier. Beneden lag een steiger. Van de Wetering had een boot voor tochtjes op zee en een roeiboot waarmee hij naar Ellsworth ging om boodschappen te doen. Net als vroeger, toen hij roeide op de plas voor zijn huis in Hillegersberg.

Van de Wetering was een zakenman die handelde in textiel, grond, leningen. Hij had personeel, persoonlijke assistenten die dagelijks met hem optrokken, hoewel er een zekere afstand bleef. Net zoals zijn vader hem leerde: goed met iedereen, maar verschil was er.

Na zijn tijd in het Daitoku-ji klooster schreef hij:

Want wat had ik nu, na anderhalf jaar vallen en opstaan geleerd? Eigenlijk alleen maar dat ik mijn best moest doen, dat ik alles zo goed mogelijk moest proberen te doen. Maar dat had ik in Rotterdam ook kunnen leren. Hollanders, en zeker Rotterdamers, doen over het algemeen hun best. Ik had alleen mijn omgeving maar hoeven imiteren, dat is niet moeilijk, het is gemakkelijker mee te doen dan je te verzetten. Maar hier hadden ze me er toch iets bijgeleerd. Niet alleen dat je je best moet doen, je moet, terwijl je je best doet, los blijven van wat je met je pogingen probeert te bereiken.⁵¹

Van de Wetering is altijd van Plasoord blijven houden, zo blijkt uit een brief aan zijn broer: 'Ik kan Plasoord 29 (of ieder huis ter wereld) op mijn computerscherm zien. Via de satellieten. Een wonder. Aan de Plasoord tuin is een lange steiger gebouwd met een paviljoen aan het eind. Ik zag dat ook in werkelijkheid al toen we vijf jaar geleden of zo in Rotterdam waren en in het New York hotel aan de Maas logeerden. We maakten een wandeling om de Berge plas.'

Vijf jaar eerder schreef hij aan zijn schoonzuster dat hij Rotterdam was geweest, samen met zijn vrouw; daar bezochten ze de meeste locaties uit zijn jeugd. Over de 's-Gravendijkwal merkte hij op dat de deur er was dichtgemetseld: 'Hetzelfde overkwam me in Kaapstad.... een verbod om het verleden binnen te gaan.'⁵³

BRONNEN

Interview mevrouw R. Lopes Cardozo, 21 oktober 2011.

Interview mevrouw E. van de Wetering-van Heijst, 24 april 2013, 15 mei 2013 en 20 april 2015.

Interview Madelon Hooykaas, 3 december 2013

Gesprek met Jim Michaud, 1 mei 2012.

Gesprek met Herman Romer, 28 augustus 2014.

Gesprek (telefonisch) met Carin Rijks-Van de Wetering, 29 februari 2012.

Gesprek met Diana van Zelm-van Eldik en Frans Peter Bernoski, 6 mei 2015.

NOTEN

1. Jurgen Gude, *To infinity and beyond*, documentaire film, Boeddhistische Omroep Stichting, 2004.

2. R. Ferdinandusse, *Vrij Nederland* 4-10-1975 en 27-3-1976; Aad Nuis, *Haagse Post* 13-3-1976 en 17-7-1976; Rene Appel, *Nieuwe Rotterdamse Courant* 24-11-1978; Theo Capel *HP* 23-3-1995.

3. Interview R. Lopes Cardozo, 21 oktober 2011.

4. Interview E. van de Wetering-van Heijst.

5. *Gedenboek N.V. Internationale crediet- en handels-vereeniging 'Rotterdam', uitgegeven bij het vijf-en-zeventig jarig bestaan op 28 Augustus 1938* (Rotterdam 1938) 22-24.

6. Stadsarchief Rotterdam, *Adresboeken*; in 1900 en 1908 op nummer 19; 1900 en 1908: 'H. Van de Wetering, graanhandelaar'.

7. Persoonlijk archief E. van de Wetering-van Heijst, *Publicatie van Stoom- en Zeilschepen bestemd voor Rotterdam*, 6 februari 1914.

8. Letterkundig Museum, *Correspondentie*: nr. W00568, Brieven van Herman van de Wetering en Mevrouw van de Wetering-van Heijst aan Janwillem van de Wetering, 1977-2008.

9. *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 25-10-1911, passagierslijst.

10. *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 16 juni 1913, berichten.

11. *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 13-05-1919, berichten.

12. Krantenbericht in de *Sumatra post*, 17 april 1925.

13. Interview E. van de Wetering-van Heijst.

14. *Vrij Nederland*, 4 augustus 1984; interview met Janwillem van de Wetering: Men hoefde me niet te slaan om me te laten huilen, ik deed dat uit mezelf, en terecht, naar zal blijken.

15. Janwillem van de Wetering, 'De herenfabrikant', in *Een vrouw van zeven voet*, Utrecht/Aartselaar, 1972, 27.

16. Janwillem van de Wetering, 'Enige autobiografische notities', in *Op zoek naar het ongerijmde* (Utrecht/Antwerpen 1980) 176.

17. Interview E. van de Wetering-van Heijst.

18. Dr. J. Verseput, *Een eeuw Rotterdamse schoolvereniging 1880-1980* (Rotterdam 1980) 66; interview E. van de Wetering-Van Heijst.

19. Correspondentie Jan Willem van de Wetering en Michael Ijsbrand Rogge, 10-1-1980.

20. Interview E. van de Wetering-van Heijst.

21. Wetering, Janwillem van, *De Doosjesvuller*, Amsterdam, 1984, 278.

22. *Gandalf*, april/mei 1969; interview van Guus Dijkhuizen met Janwillem van de Wetering.

23. J. C. van de Wetering, *De bijbel en de denkende mens* (Rotterdam 1955) I

24. Janwillem van de Wetering, *Op zoek naar het ongerijmde* (Utrecht/Antwerpen 1980) 114. De juiste schrijfwijze is Junkers, en de brisantbommen werden afgeworpen uit Heinkels.

25. Stadsarchief Rotterdam, *Verzameling Tweede Wereldoorlog* (273), inv. nr. 985, brochure

- Grondslagen van het lager en middelbaar onderwijs in den nationaalsocialistische staat.*
26. J. Verseput, *Een eeuw Rotterdamse Schoolvereniging*, 73-82.
27. Janwillem van de Wetering, *Op zoek naar het ongerijmde*, 114.
28. Jürgen Gude, *To infinity and beyond*.
29. Letterkundig Museum, *Correspondentie*, brief 21 november 1983.
30. Mail Evert Fles 18 mei 2015; <http://www.joodsmonument.nl/person/448349>.
31. Telefoongesprek met Carin Rijks-Van de Wetering.
32. Interview E. van de Wetering-van Heijst, 24 april 2013 en 15 mei 2013.
33. Gesprek met Maarten van Wensveen 19 mei 2015.
34. Janwillem van de Wetering, *Op zoek naar het ongerijmde*, 114.
35. Interview E. van de Wetering-van Heijst, 24 april 2013 en 15 mei 2013.
36. Stadsarchief Rotterdam, *Archief van de 4e HBS met vijfjarige cursus/Willem de Zwijger/Bergsingel*, inv.nr. 1175, Registers houdende aantekeningen van het gedrag van leerlingen, 1942-1943 en 1943-1944.
37. Interview Jim Michaud, 1 mei 2012 en reactie 26 april 2015.
38. Letterkundig Museum, *Correspondentie*, brief 23 februari 2008.
39. Interview E. van de Wetering-van Heijst 20 april 2015; met Frans Peter Bernoski, 6 mei 2015 en via e-mail 22 juni 2015.
40. Interview E. van de Wetering-van Heijst, 24 april 2013 en 15 mei 2013.
41. Interview Madelon Hooykaas, 3 december 2013.
42. Interview E. van de Wetering-van Heijst, 24 april 2013 en 15 mei 2013.
43. Letterkundig Museum, *Correspondentie*, brief 16 juli 2006.
44. Jan Willem van de Wetering, *Hugh Pine* (1980); *Hugh Pine, The good place* (1986); *Hugh Pine, ... and something else* (Boston, Houghton Miffling 1989).
45. Janwillem van Wetering, *De Lege Spiegel*, Amsterdam 1971, 29.
46. Janwillem van de Wetering, 'Morgen heeft niemand ooit van de Boeddha gehoord', in *Zuivere Leegte, Ervaringen van een respectloze zenleerling*, Nieuwerkerk aan de IJssel 2000, 134.
47. Janwillem van de Wetering, 'In je eigen wezen kijken, en dergelijke bezigheden' in *Zuivere leegte*, 97-99.
48. Carl Little in zijn lezing van 27 januari 2010, 'Janwillem van de Wetering: The Creative Spirit', tijdens een tentoonstelling over leven en werk van Van de Wetering in Kate Cheney Chappell Center for Book Arts, Glickman Library, University of Southern Maine.
49. Janwillem van Wetering, 'De grote opschudder' in *De Doosjesvuller*, 174.
50. Gesprek met Herman Romer, 28 augustus 2014.
51. Janwillem van Wetering, *De Lege Spiegel*, 135.
52. Letterkundig Museum, *Correspondentie*, brief 23 februari 2008.
53. *Ibidem*, 9 oktober 2003.